

ZARTEPA ARXEOLGIK YODGORLIGINING O'RGANILISH TARIXI (XX ASRNING 90-YILLARIGA QADAR)

Qurbonov Islom Sharofiddin o'g'li

Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimi, Termiz davlat universiteti arxeologiya mutaxassisligi magistranti

e-mail: qurbonovislom@104gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6730-2771>

Xoliyorov Toshturdi Ramazon o'g'li

Termiz davlat universiteti arxeologiya mutaxassisligi magistranti

e-mail: xoliyorovtoshturdi2001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-8265-4017>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Kushon davri Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy hayotida jiddiy o'zgarishlar bo'lganligi bilan izohlanadi. Bu davrga oid yozma manba va arxeologik topilmalar kushonlar madaniyatini o'rganish, ularning O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston xalqlari madaniyati taraqqiyotida tutgan o'rini ilmiy baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada kushon davri shahari hisoblangan Zartepa yodgorligining mustaqillik yillarigacha bo'lgan davrda o'rganilish tarixi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Zartepa, Kushonlar, Termiz, Baqtriya, Antropomorf, Zoomorf, Bolaliktepa, Xayrobodtepa, Arxeologik dala tadqiqot, Arxeologik ekspeditsiya, L. I. Albaum, Sh.R. Pidayev, Altar.

Аннотация: Кушанский период в жизни народов Центральной Азии характеризуется значительными изменениями как в материальной, так и в духовной сфере. Письменные источники и археологические находки, относящиеся к этому периоду, имеют важное значение для изучения культуры кушанцев и оценки их роли в развитии культуры народов Центральной Азии, включая Узбекистан. В данной статье представлена информация о истории изучения археологического памятника Зартепа, который является городом эпохи кушан, до независимости Узбекистана.

Ключевые слова: Зартепа, Кушанцы, Термез, Бактрия, Антропоморф, Зооморф, Болаликтепа, Хайрободтепа,

Археологическое полевое исследование, Археологическая экспедиция, Л. И. Албаум, Ш. Р. Пидаяев, Алтарь.

Annotation: The Kushan period is characterized by significant changes in the material and spiritual life of the peoples of Central Asia. Written sources and archaeological finds from this period play an important role in studying Kushan culture and in scientifically assessing their contribution to the development of the culture of the peoples of Central Asia, including Uzbekistan. This article provides information about the history of the study of the Zartepa monument, a city of the Kushan period, up until the years of independence.

Keywords: Zartepa, Kushans, Termez, Bactria, Anthropomorphic, Zoomorphic, Bolaliktepa, Khayrobodtepa, Archaeological field research, Archaeological expedition, L. I. Albaum, Sh. R. Pidayev, Altar.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). Kushonlar miloddan avvalgi II asrda O'rta Osiyoda paydo bo'lib, I va II asrlarda Markaziy Osiyo va Hindiston yarim orolida katta imperiya tashkil etdi va bu hududlarning tarixi va madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Kushonlar imperiyasining eng yuksalgan davri Kanishka hukmronligi bilan bog'liq bo'lib, uning imperiyasi g'arbda Eron, sharqda Xan sulolasi yerlari va janubda Hindistonning markaziy qismlarigacha uzanib bordi. Ushbu imperiya Rim imperiyasi, Fors, Hindiston va Xitoy o'rtasidagi savdo yo'llarida joylashganligi sababli, diplomatiya va savdo faoliyati juda rivojlangan edi. Buyuk Ipak

yo'lining bir tarmog'i Qadimgi Baqtriya hududidan o'tganligi Zartepa yodgorligining ahamiyatini yanada oshirgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

M.Ye.Masson, G.A.Pugachenkova, L.I.Albaum, V.M.Masson, G.A. Koshilenko, M. Y. Terenojkin, Ye.G.Nekrasova, A.V.Sedov, V.A.Zavyalov, V.I.Osipov, A.Ya.Shetenko, K.S.Sobirov, V.N.Pilipko, Sh.R. Pidayev, K.A.Abdullayev, T.J.Annayev va boshqa ko'plab arxeolog olimlarning ilmiy izlanishlari tahlil qilingan holda maqola yozilishida umum qabul qilingan tarixiy tahlil, qiyosiy taqqoslash, xronologik ketma-ketlik tamoyillaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Surxondaryo viloyatidagi Kushon davri yodgorliklarini o'rganish XX asrning 20-30-yillariga to'g'ri keladi. Masalan, 1926-1928-yillarda Sharq madaniyatlari muzeyining ekspeditsiyasi (hozirgi Sharq xalqlari san'ati muzeyi) B. P. Denike rahbarligida Eski Termizda qazish ishlari olib bordi va uning atrofi diqqat bilan o'rgandi[1]. Kushon davri yodgorliklarini o'rganishning keyingi bosqichi 1932-1933- va 1937-yillarda, professor M. Ye. Masson rahbarligida Termiz arxeologik ekspeditsiyasining Ayritomdagi qazishmalariga to'g'ri keladi. Bu davrdan boshlab ekspeditsiya O'rta Osiyoning janubiy qismida Kushon davriga oid yodgorliklarni o'rganishga kirishadi[2].

1949-yilda O'zbekiston SSR FA arxeologik ekspeditsiyasi, Y. G'ulomov rahbarligida, Termiz atrofidagi qadimiy davr yodgorliklarini o'rganishni boshladi. Ushbu ishlar natijasida, Kushonlar davriga oid Zartepa va Xayrobodtepa manzilgohlarining mavjudligi aniqlanadi[3].

Zartepa arxeologik yodgorligi Surxondaryo viloyati Angor tumanida joylashgan bo'lib, Angor tumanidagi arxeologik yodgorliklarni o'rganish 1950-yildan boshlab, O'zbek-Zarafshon arxeologik ekspeditsiyasining tarkibidagi Surxondaryo otryadi tomonidan amalga oshirila boshlandi. Shu yil davomida hududda 40 ga yaqin arxeologik yodgorlik

aniqlanib, 20 dan ortiq aholi maskanining vizual rejalari ishlab chiqildi.

Zartepa shahrida birinchi arxeologik qazishmalarni L. I. Albaum 1950-1952-yillarda o'tkazgan. Tadqiqot davomida shaharning plani chizilgan va tafsilotlari berilgan. Shaharning sharqiy-shimoli-sharqiy qismida, mikroreliefida eng yuqori va ajralib turadigan tepalikda (shartli belgilash 11,2 m) stratigrafik shurf qazilgan bo'lib, uning natijalari hozirgi kungacha nashr etilmagan. Shahar yuzasidan 300 dan ortiq mis tangalar, bir necha antropomorfik va zoomorfik haykalchalar hamda bezakli keramika parchalariga ega bo'lgan materiallar to'plangan[3]. Shuningdek, L. I. Albaum 1953-1955-yillarda Bolaliktepa, 1954-yilda Xayrobodtepa, 1956-1957-yillarda esa Yumaloqtepa hududlarida arxeologik qazishmalarni olib bordi[4].

1972-yilning kuzida, yigirma yillik tanaffusdan so'ng, SSSR Fanlar akademiyasining Leningrad institutining Baqtriya ekspeditsiyasi Zartepa manzilgohida qazishmalarni yana qayta boshladi. Qazishmalar davomida asosiy tadqiqot obyekti 600 kvadrat metr maydonda joylashgan saroyga o'xshash bino bo'lib, bu qazishma "1" deb nomlangan. Bino shaharning markaziga yaqin joylashgan bo'lib, biroz sharq-sharqiy tomonga siljigan. Uning devorlari shaharning mudofaa devorlari bilan parallel tarzda joylashgan. Saroyning bir qismi ikki katta zaldan tashkil topgan bo'lib, ulardan biri to'rt ustunli, ikkinchisi esa o'n ikki ustunli bo'lib, ustunlar bazalari bilan mustahkamlangan. Ushbu zallar atrofida shimoliy-g'arbiy yo'nalishda joylashgan bir nechta yordamchi xonalar mavjud. Zallarda ikki qavatli pol tuzilishi aniqlangan va yuqori qavatdagi pol yuzasida binoning yo'q qilinishi va yong'in alomatlari ko'zga tashlanadi[2]. Shaharchaning shimol-shimoli-g'arbiy tomonidagi mudofaa devori bo'ylab shurf ochildi, u devorning yuqori qismidan pastki qismigacha bo'lgan hududni kesib o'tdi[5]. Ishlar jarayonida ma'lum bo'ldiki, mudofaa devorining yuqori qismi qurilish ishlari davomida zarar ko'rgan, chunki altar joylashgan bino devorning bir qismini

qoplagan, boshqa qismi esa shaharning ichki qismida joylashgan edi. Buddizmga oid muqaddas joyga aylangan binodagi tadqiqotlarini V.N. Pilipko davom ettirdi. Qazilgan qurilish qismi tadqiqotchiga quyidagi xulosaga kelish imkonini berdi: ibodatxona faoliyat ko'rsatgan davrda, shahar devorlari ushbu hududda yomon holatda bo'lgan va ibodatxona binosi shaharning oxirgi bosqichiga tegishli. Ibodatxona xonalarida besh qavat pol darajasi aniqlangan. Bu qatlamlar va topilgan sopol materiallari miloddan avvalgi III-IV asrlarga tegishli ekanligi aniqlangan[6].

1973-yilda shaharning shimoli-g'arbiy burchagida joylashgan 3-qazish joyida yashash majmuasining qazishmalari amalga oshirilgan. 320 kvadrat metr maydonda oltita bir-biri bilan bog'langan xonalar va ularning janubi-sharqidan tutashgan hovlidan qolgan qoldiqlar topilgan[7]. 1973-1974- yillarda o'tkazilgan qazish ishlari davomida shahar mudofaa inshootlari chuqur o'rganildi. 4-qazish joyida, mudofaa devorining sharqiy-shimoli-sharqiy qismida, devorni va unga yaqin madaniy qatlamlarda qazish ishlari amalga oshirildi. Amalga oshirilgan tadqiqotlar asosida devorning bir necha bosqichda qurilganligi aniqlandi. Birinchi bosqich, eng qadimgisi, taxminan miloddan avvalgi I asrga, oxirgisi esa milodiy IV asrga to'g'ri keladi[8]. 1974-yilda shahar qatlamining stratigrafiyasini o'rganish maqsadida 6x4 m o'lchamdagi shurf qazildi. Shurfning umumiy chuqurligi 6,5 m bo'lib, undan 5,5 m qismini madaniy qatlam tashkil etadi. Qazish jarayonida aniqlangan qurilish qoldiqlari asosida 8-10 ta qurilish gorizonti ajratib olingan[9]. 1975-yildan boshlab esa shaharning janubi-sharqiy joylashgan yashash kvartali o'rganildi. Kvartalning oxirgi qurilish qatlamining arxitekturasi yomon saqlanganligi sababli, uning qurilishi ikki qatlamda o'rganildi: yuqori (I) va pastki (II). 1975-1976-yillardagi ishlarning umumiy natijalari e'lon qilingan[10]. Bundan tashqari, keyingi tadqiqotlar davomida olingan materiallarning bir qismi ilmiy muomalaga kiritildi. Ular funksional jihatdan guruhlangan bo'lib, ularga antropomorfik terrakota[11], bronza idishlari[12], suyakdan yasalgan ignalar va

hayvon shaklidagi oyoqlarga o'rnatilgan idishlar kiradi[13].

1976-1978-yillarda Zartepa shaharchasida qazish ishlari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi va M.V. Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universitetining alohida ilmiy jamoasi tomonidan amalga oshirildi. Ushbu tadqiqotlarga G.A. Koshilenko rahbarlik qildi va arxeologik tadqiqotlar saroyini o'rganishga yo'naltirildi. Tadqiqotlar o'n ikki ustunli zalining shimol-shimoli-sharq va sharq-shimol-sharq tomonlarida joylashgan qurilishlar hamda janub-janubi-sharqdagi ayvonning bir qismini o'z ichiga oldi[14]. 1977-yilda Zartepaning shimol-shimoli-g'arbiy qismida Sh.R. Pidayev rahbarligidagi jamoa yangi «iqtisodiy-yashash kompleksi»ni o'rganishni boshladi. Bu qazish ishlari davomida yigirmata xona topilib, ulardan yettitasi to'liq holatda bo'lib chiqiladi. Bu topilgan xonalar Zartepaning so'ngi qurilish davriga tegishli ekanligi aniqlanadi. Xonalar ichida bir yoki ikki qatlamli pol qavatlar aniqlangan. Aynan bu topilmalar topilgan hududdan g'isht pechlar ham topiladi. Bu esa bu hududda sopol ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi hunarmandlar kvartali bo'lishi mumkinligini taxmin qilishga imkon berdi[15].

1979-1981- yillarda O'zSSR Fanlar akademiyasi Surxondaryo arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (SAKE) tashkil etilib, uning tarkibidagi T. D. Annaev boshchiligidagi tadqiqotchilar qadimiy shahar qal'asi himoya devorining tepasida joylashgan qal'a hududini qazib o'rganishdi, bu hudud shaharning shimoliy-shimoli-sharqiy burchagida (10-sonli qazishma) joylashgan edi[16].

1981-1982-yillarda K. Abdullayev rahbarligidagi guruh Zartepa shahar joyining janubiy-janubi-g'arbiy qismida joylashgan yana bir yashash kvartalini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar olib bordi. Qazishmalarda o'nlab xonalar ochildi, ular qadimiy shahar hududining ushbu qismida yashashning oxirgi bosqichiga oid edi. 1985-yilda 6-raskopda yashash kvartali o'rganilishi bilan birga, yangi 12-raskopda ham qazish ishlari olib borildi. Ushbu 12-raskop 6-

raskopdan 40 metr janub-g'arbda va 3-raskopdan 60 metr janub-sharqda joylashgan. 190 kvadrat metr maydonda olti xona qoldiqlari o'rganildi[14].

Ushbu amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar davomida Zartepa arxeologik yodgorligining paydo bo'lgan davri haqida ham bir qancha fikrlar bildirilgan. Jumladan, Zartepa L. I. Albaumning dastlabki ilmiy tadqiqotlarida, tanga topilmalari va topilgan sopollarning Termiz kabi yaqin hududlar bilan, shuningdek, So'g'd, Xorazm va Qobadiyon kabi uzoq hududlardagi sopol turlari bilan taqqoslanish orqali shahar tarixidagi eng faol ikki asosiy davr aniqlangan. Birinchi davr, muallifning So'g'd sopollari tasnifi bo'yicha M. Y. Terenojkin tomonidan belgilangan sanalariga va tanga topilmalari asosida, miloddan avvalgi II-III asrlar bilan bog'langan. Ikkinchi davr (kushon davri) milodiy I asrda boshlanib, IV asr bilan yakunlanadi[4]. Zartepa shahridagi arxeologik ishlar natijalari, ikkinchi bosqich tadqiqotlari doirasida, V. M. Massonning bir qator ilmiy ishlari orqali eng to'liq tarzda umumlashtirilgan. L. I. Albaumning ayrim xulosalari qayta ko'rib chiqilgan va ba'zilar yangi ma'lumotlar bilan yanada mustahkamlangan. Shuningdek, qurilish qatlamlari bo'yicha hisob-kitob qilish metodikasi qo'llanilgan, har bir qatlamning davomiyligi taxminan 50 yil deb hisoblangan[9]. Aniqlangan ma'lumotlarga ko'ra Zartepa shahri sasoniylarning dastlabki kirib kelish davrida ham mavjud bo'lgan. Jumladan, Zartepada 1972-1976-yillardagi qazishmalar natijasida IV asrning oxirlarida Sasoniylar imperiyasining ta'sirining kamayishi va mahalliy hukmdorlarning kuchayishi bilan bog'liq siyosiy barqarorlik

davri haqida farazni ilgari surishga ham imkon beradi[17]. Kushon davrining xronologiyasiga oid masalalarni tahlil qilgan V. M. Masson, IV asrning oxiri va V asr boshlarida Toxaristonning Sasoniylar imperiyasidan ajralishi bilan bog'liq madaniy o'sish jarayonlarini ham ta'kidlab o'tadi. Ushbu davrda shaharda yangi saroy qurilishi, mudofaa inshootlarining ta'mirlanishi amalga oshirilganligini alohida qayd etadi[18].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqorida keltirilgan fikrlarni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, hozirgi Zartepa deb nomlangan shaharning asos solish va uning mavjudlik bosqichlari haqidagi savollar hali ham yakuniy hal etilishdan uzoq, qo'shimcha dalillar va izlanishlarni talab qiladi. Biroq, V.M. Massonning nuqtai nazariga ko'ra, shaharning avvaldan belgilangan reja asosida, Angor irrigatsiya hududining markazi sifatida qurilganligini tasdiqlash uchun barcha asoslar mavjud. Zartepa arxeologik yodgorligining muhim jihatlaridan biri bu, bu yerdan buddaviylik motivlarining topilishi hisoblanadi. Baqtriya hududida Zartepadan tashqari Qoratepa, Fayoztepa kabi buddaviylik inshootlari shakllangan. Qoratepa va Fayoztepa Zartepa kabi aholi manzilgohi hisoblanmasdan to'lig'icha buddaviylik inshooti hisoblanadi. Zartepa shahrini o'rganish jarayonida yuzlab tangalar topilgan. Bundan xulosa qilish mumkinki ko'p miqdorda tangalarning topilishi Kushon podsholigi davrida vohada tangalar muomalasiga asoslangan ichki va tashqi savdo taraqqiy etganligidan darak beradi. Zartepa shahridan devoriy suratlar va haykallar namunalari topilishi bu yerda badiiy va amaliy san'at keng rivojlanganligidan darak beradi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /
REFERENCES):

1. Сабилов К. С., Пилипко В. Н. Раскопки оборонительных сооружений городища Зартепа // Древняя Бактрия. Л.: Наука, 1974. С.49-53.
2. Щегленко А. Я. Раскопки монументального архитектурного комплекса Зартепа // Древняя Бактрия. Л. Наука, 1974. С. 42-48.
3. Альбаум Л. И. Некоторые данные по изучению анхорской группы археологических памятников (1948-1949 гг) // Труды Ин-та истории и археологии АН УзССР. Вып.7. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1955.С.115-137.
4. Альбаум Л. И. Балалык-тепе. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960. С. 14-41.
5. Сабилов К.С., Пилипко В.Н. Раскопки оборонительных сооружений городища Зартепа // Древняя Бактрия. Л.; Наука, 1974.С. 49-53.
6. Пилипко В.Н. Раскопки святилища позднекушанского времени на городище Зартепа // Бактрийские древности Л.; Наука, 1976.С. 59-68.
7. Завьялов В.А., Осипов В.И. Раскопки жилого комплекса на городище Зартепа // Бактрийские древности Л.; Наука, 1976.С. 53-58.
8. Сабилов К.С. Кушанская фортификация в свете раскопок на городище Зартепа // Древняя Бактрия. Л.; Наука, 1976.С. 46-51.
9. Массон В.М. Кушанские поселения и кушанская археология: (Некоторые результаты работ Бактрийской экспедиции в 1973-1975 гг) // Бактрийские древности. Л). : Наука, 1976. С. 4-6-9.
- 10.Завьялов В.А. Зартепинский археологический комплекс позднекушанского времени // Античная культура Средней Азии и Казахстана: Тезисы докладов Всесоюзного научного совещания. Ташкент: Фан, 1979в. С. 16-19.
11. Завьялов В.А. Позднекушанская антропоморфная терракота Зартепа // КСИА. 1981. Вып. 167. С. 65-69.
12. Завьялов В.А, Галибин В.А. Бронзовая посуда позднекушанская времени из Зартепа // КСИА. 1990. Вып. 199. С. 95-101.
13. Абдуллаев К.А, Завьялов В.А. Сосуды на зооморфных подставках из поселений кушанской Бактрии // СА. 1985а. № 4. С. 202-211.
14. Завьялов В.А. Кушаншахр при сасанидах. Санкт-Петербург. 2008. С. 20- 21-24.
15. Пандаев Ш.Р. Раскопки жилого комплекса в северо-западной части городища Зартепа // ИМКУз. Вып. 22. Ташкент: Фан, 1988. С. 34-44.
16. Абдуллаев К, Аннаев Т. Раскопки на городище Зартепа в 1979-1981 гг // ИМКУз. Вып. 23. Ташкент: Фан, 1990. С. 12-25.
17. Массон В.М. Зартепа- кушанский город в Северной Бактрии // История и культура античного мира. М.: Наука, 1977. С. 143.
18. Массон В.М. Кушанская эпоха в древней истории Узбекистана (Вопросы периодизации и хронологии)// ОНУз. № 6. Ташкент: Фан, 1981 б. 36-43.